

بررسی عوامل موثر بر شکل‌گیری سبک معماری مساجد دوره قاجار شهر ارومیه (مطالعه موردی: مسجد علی شهید، عبدالمحمد و قره آغاچ)

مظفر عباس زاده^۱، عاصفه قیسی^۲، سودا رضاپور^۳

۱- استادیار دانشکده معماری، شهرسازی و هنر دانشگاه ارومیه

۲- دانشجوی کارشناسی مرمت و احیای بناهای تاریخی دانشکده معماری، شهرسازی و هنر دانشگاه ارومیه و کارشناس رشته

مترجمی زبان انگلیسی دانشگاه زبان های خارجی تهران مرکز

۳- دانشجوی کارشناسی مرمت و احیای بناهای تاریخی دانشکده معماری، شهرسازی و هنر دانشگاه ارومیه

Mozaffar_a@yahoo.com

چکیده

در شهرهای اسلامی، مساجد به عنوان مهم ترین فضاهای مذهبی و عمومی شهر می باشد که دارای عملکردهای مختلفی اعم از عملکرد اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی بوده است. عوامل متعددی بر شکل‌گیری سبک معماری مساجد تاثیر می گذارند، از جمله عواملی که می توان از آن ها نام برد، عوامل سیاسی، نظامی، امنیتی، مذهبی، قومی، جغرافیای طبیعی و اقتصادی می باشد. هدف اصلی این پژوهش بررسی و مطالعه عوامل تاثیرگذار بر شکل‌گیری سبک معماری مساجد دوره قاجار در شهر ارومیه است. سوال اصلی این نوشتار، تاثیر جغرافیای سیاسی، نظامی، امنیتی، قومی، طبیعی و اقتصادی شهر در نوع سبک معماری مساجد می باشد. روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی بوده و نحوه گردآوری اطلاعات، به روش کتابخانه ای و میدانی است. نتایج حاصل از پژوهش حاکی از آن است که عوامل جغرافیای سیاسی، نظامی، امنیتی، قومی، طبیعی و اقتصادی شهر، بیشترین تاثیر را بر روی نوع سبک معماری مساجد شهر ارومیه داشته است و در این پژوهش، این موضوع کاملا مشهود است که عملکردهای دیگر مساجد در دوره های مختلف به خصوص در دوره قاجار، موجب تاثیر این عوامل بر روی معماری مسجد گردیده است و موجب شکل‌گیری سبک معماری جدید در دوره قاجار، در شهر ارومیه شده است. از آنجایی که مطالعات اندکی در باب موضوعات معماری تاریخی شهر ارومیه صورت گرفته، این پژوهش راه را برای مطالعات بیشتر در این باب هموار می سازد.

واژگان کلیدی: مسجد، سبک، معماری دوره قاجار، ارومیه

۱- مقدمه

مسجد مکانی خاص برای عبادت خدا و یکی از مکان های مقدس اسلامی می باشد که جایگاه ویژه ای در معماری شهر و روستا دارد. معماری مسجد را می توان متأثر از عناصر مختلفی نظیر عنصر نظامی، سیاسی، اقلیمی، اقتصادی و فرهنگی میتوان دانست. محدوده پژوهش انتخابی، شهر ارومیه می باشد. موقعیت شهر ارومیه باعث به وجود آمدن نوعی از آثار معماری مساجد شده است؛ که بسیار ساده و بدون تشابه با ساختار مساجد معمول که بیشتر به همراه گنبد و مناره و... شناخته می شوند. شناسایی ساختار مساجد تاریخی کشور راه را برای طراحی مساجد جدید هموار می سازد. این پژوهش با هدف شناخت بیشتر درباره سبک معماری مساجد قاجاری در شهر ارومیه و شناسایی عوامل تأثیر گذار بر روی آن انجام گرفته است.

هدف این پژوهش، مطالعه عواملی است که بر سبک معماری مساجد شهر ارومیه تاثیرگذار بوده اند و برای درک بیشتر موضوع این سوال در ذهن به وجود می آید که علت پدید آمدن این نوع سبک معماری در شهر ارومیه چیست. فرضیه تأثیر جغرافیای سیاسی-امنیتی-نظامی، قومی-مذهبی و طبیعی-اقتصادی بر روی سبک معماری مساجد شهر ارومیه نیز بر مبنای سوالات طرح شده می باشد.

مسائل و مشکلات پیش رو در این پژوهش، کمبود منابع در این زمینه و مطالعه کم در رابطه با بناهای منتخب بوده است. برای دست یافتن به این مهم، این سوال ایجاد می گردد که چه عواملی بر شکل گیری سبک معماری مساجد تاثیرگذار است؟

آیا عوامل جغرافیایی می تواند بر روی سبک معماری مساجد تاثیر بگذارد؟
علل جغرافیایی موثر شامل چه مواردی است؟

۲- پیشینه تحقیق

در بررسی مقالات مطالعه شده در رابطه با موضوع این پژوهش به مطالب زیر می توان اشاره نمود؛ محمدی در مقاله "بررسی تأثیرات معماری بومی و فرهنگ مردم در معماری مساجد استان آذربایجان غربی و چشم انداز آن در معماری حال و آینده" بیان می نماید که "غالب طراحی مساجد استان بر اساس معماری بومی و فرهنگ مردم و تأثیرات ایدئولوژی اسلامی بر معماری این نوع از بنا بوده است. ظرافت های هنری شیوه معماری مساجد استان آذربایجان غربی بویژه در زمینه معماری و فناوری های به کار رفته در اجزاء مختلف آن که از یک طرف تحت تأثیر ایدئولوژی اسلامی و از طرف دیگر بر اساس تجارب پیشینیان و مطابق با فرهنگ، عرف و شرایط زیست محیطی محل احداث این مساجد طراحی و اجرا گشته اند، بسیار حایز اهمیت اند.

عباس زاده در مقاله (بررسی تأثیر حقوق شهروندی اقوام و ادیان مختلف در تکوین ساختار شهر اسلامی) بیان نموده که "شهر اسلامی بر پایه ی آموزه های دین اسلام شکل گرفته و دارای صورتی ذهنی و مفهومی یگانه است که مبنای، ارکان، ساختار و صفات آن از کلام الهی قابل دریافت است. برای نمونه رعایت حقوق شهروندی به عنوان یکی از آموزه های قرآنی، همانطور که در متن مقاله بدان اشاره و بررسی شده در ساختار شهر اسلامی نقش داشته؛ به گونه ای که با وجود اقوام، ادیان و مذاهب گوناگون، شهر اسلامی طوری سازمان یافته بود تا پاسخگوی نیازهای تمام شهروندان به طور مساوی و برابر باشد؛ به وجود آمدن محلات و مرکز محلات مستقل و خاص اقوام و ادیان، مراکز مذهبی، آموزشی و فرهنگی جداگانه و در برخی موارد مراکز فعالیتی و تجاری مشترک مانند بازار اصلی شهر و در نتیجه ایجاد حس تعلق خاطر و امنیت اجتماعی در تمام شهروندان با هر دین و آیینی، همه و همه مصداق هایی از تجلی آموزه های قرآنی و الهی در شهر اسلامی با اقوام و ادیان مختلف بوده است. با توجه به بررسی ها، این آموزه ها، در شهر ارومیه به عنوان یک شهر اسلامی با ادیان و اقوام متعدد نیز تبلور یافته است چنان که از گذشته های دور ساکنان این شهر با وجود تعدد ادیان و اقوام در این شهر، زندگی آرام و راحتی داشته اند."

بابازاده در مقاله (ارومیه دروازه تمدن و نماد همزیستی مسالمت آمیز با تأکید بر همگرایی ملی و هویت قومی) می گوید "باور مشترک مبنی بر داشتن سرزمین واحد در نظام اجتماعی ارومیه، شکوه همزیستی همه اقوام حاضر در ارومیه را با محترم شمردن عقاید و عدم اهانت نسبت به اعتقادات دینی، تأکید بر حقوق شهروندی و توجه به ارزش های قومیتی متجلی می کند؛ اقوامی که هر کدام در برهه ای از تاریخ ارومیه وظیفه اداره شهر را بر عهده داشتند. ارومیه، از منظر حوزه های اقتصادی و بعد فرهنگی شهری با قابلیت های بین المللی است و توان الگوسازی فرامنطقه ای را نیز دارد."

اسمعیل نژاد در مقاله (شاخصه های معماری پایدار اجتماعی از منظر وقف) اینگونه بیان مینماید که "توجه به آنکه جایگاه وقف را به غیر از عوامل خیر خواهی و احسان، میتوان آن را از جنبه معماری و پایداری اجتماعی نیز مورد مطالعه قرار داد؛ به گونه ای که امر وقف یکی از عوامل اصلی و تأثیرگذار بر روند پایداری اجتماعی در شهر و بناهای ایران بوده است."

با توجه به مطالب (مقالات) فوق می توان به این مهم اشاره نمود که تاثیر معماری بومی و فرهنگ مردم بر ساختار معماری مساجد استان و تاثیر حقوق شهروندی اقوام و ادیان مختلف در تکوین ساختار شهر، وهمین طور حفظ همزیستی و همگرایی

ملی و قومی در شهر ارومیه و تاثیر عوامل ریشه ای اعتقادی در ایجاد معماری پایدار بیان کرد. در راستای تکمیل این عوامل و معرفی و توصیف علل دیگر موثر بر این موضوع، میتوان به بررسی گسترده تری در این باب پرداخت.

۳- مبانی نظری

۳-۱- تعریف مسجد

از زمان ظهور دین اسلام، مسجد مکان عبادت و تجمع مسلمانان در شهرهای اسلامی بوده است و دارای اهمیت ویژه ای در میان اندام های اصلی شهر می باشد. تعابیر مختلفی از واژه مسجد بیان شده است؛ به عنوان مثال:

"مسجد از ریشه سجده گرفته شده و در قرآن به معنای خود را به خاک انداختن به کار رفته است، البته ناگفته نماند که در معنای وسیع کلمه کنایه از مکان عبادت است" (هیلن برند، ۱۳۷۷: ۸۱).

"در میان اندام های درون شهری هر شهر و روستا، نیایشگاه ها همیشه جای ویژه خود را داشته و دارد و از اندامهای دیگر نمایان تر و چشمگیرتر است و از این روست که همه جا در دل آبادی جای گرفته است" (پیرنیا، ۱۳۸۵: ۳۷).

"با ورود مسلمین به ایران، اولین بناهایی که توسط آنها در شهر های فتح شده بنا گردید مساجد بوده اند. این ابنیه معمولا در نقاط مرکزی و مهم شهر و برخی بر روی پرستشگاههای زرتشتی بنا میشده اند. اعراب از خود سبک بخصوصی در معماری نداشتند و مساجد اولیه را با مصالح ساده از قبیل خشت و تنه درخت ساختند، چنانچه سنت رسول اکرم چنین بود." (قبادیان، ۱۳۹۳: ۲۰۴).

۳-۲- تعریف سبک

"واژه شیوه در ایران برای بسیاری از هنرها مانند خطاطی، شاعری، نگارگری (نقاشی) و فرش بکار رفته است و همان است که در هنر غربی به آن استیل می گویند، اما در روزگار معاصر، پس از آنکه ملک الشعراى بهار کتاب سبک شناسی را نوشت، واژه سبک جای شیوه را گرفت." (پیرنیا، ۱۳۹۳: ۲۰).

۳-۳- تاریخچه معماری دوره قاجار

قاجار (قَجَر)، قاجاریه یا قاجاریان نام دوره ای در تاریخ کشور است که از حدود سال ۱۱۷۴ تا ۱۳۰۴ بر ایران به مدت صد و سی سال حکمرانی می کردند. بنیانگذار این سلسله آقامحمدخان قاجار بود. وی تهران را به عنوان پایتخت انتخاب کرد و آخرین پادشاه این دوره، احمدشاه قاجار بوده که در سال ۱۳۰۴ برکنار شد و رضاشاه پهلوی جای او را گرفت.

"مساجد دوره قاجار از لحاظ طرح کلی، یعنی داشتن چهار ایوان، شبستان، گنبد، مناره، محراب، منبر و غیره برگرفته از معماری دوره های قبل و اصیل ایران می باشد" (کیانی، ۱۳۷۹: ۱۰۱).

"آثار برجای مانده از دوره ی قاجار نشانگر آن است که هنر و فن معماری و شهرسازی این دوره با توجه به شرایط حاکم بر زمان خود در سه شیوه ی سنتی، التقاطی و فرنگی شکل گرفته است." (بمانیان، شهیدی، اسمعیلی مرنندی، ۱۳۸۷).

"تا اواسط دوران قاجار، معماری در ایران ریشه های سنتی و بومی خود را داشته و در ارتباط با اصول معماری سنتی، ویژگی های اقلیمی و شرایط جغرافیایی شکل می گرفته است" (پاکدامن، ۱۳۷۳: ۵۴).

"هرچند سیر و سبک هنر معماری این دوره با توجه به شرایط نو سیاسی و اجتماعی حاکم بر ایران و همچنین تحولات تعیین کننده ی تاریخی جهان چون انقلاب فرانسه و جنگ جهانی اول تغییر جهت می دهد و در شیوه ای نو که متأثر از معماری اروپایی و روسیه می باشد قدم می گذارد اما ریشه ی فرم ها و عناصر کالبدی این دوره را می توان در معماری دوران صفوی و تیموری یافت" (ساریخانی، ۱۳۸۴: ۱۰۲).

۳-۴- ارومیه

شهر ارومیه مرکز استان آذربایجان غربی در شمال غرب کشور ایران واقع گردیده است و به عنوان یک شهر تاریخی با ساختار اجتماعی اجتماعی منحصر به فرد خود، بافتی یکپارچه و ارگانیک در محدوده ای به مساحت ۳۰۰ هکتار با بارو و دروازه های هفت گانه و محلاتی با فرهنگ های مختلف شکل گرفته است، که مطابق با اوضاع اجتماعی-فرهنگی و سیاسی و اقتصادی در طی ادوار مختلف دچار تحولاتی در ساختار بافت شده و این امر تأثیراتی بر شکل گیری بافت تاریخی و انسجام و هم پیوندی موجود میان اقوام و ادیان داشته است.

۳-۵- تعریف جغرافیا

تعریف جغرافیا از نظر مکتب اکولوژیک، اساساً حول محور روابط انسان و محیط دور می زند. در این تعریف، انسان رکن اساسی را تشکیل می دهد و بدون آن، تعریف جغرافیا مفهوم خود را از دست می دهد. از روابط متقابل انسان و محیط، «فضا» تولید می شود؛ فضایی که دو رکن اساسی آن محیط و انسان است. بنابراین، جغرافیا به مطالعه ساختار فضایی-جغرافیایی می پردازد.

جغرافیا به عنوان «پلی میان انسان و علوم فیزیکی»، به دو شاخه اصلی جغرافیای انسانی و جغرافیای طبیعی تقسیم شده است. جغرافیا را می توان همان طور که ویدال دولابلاش بیان کرده "علم روابط متقابل انسان و طبیعت دانست." وی بیان می کند که "طبیعت امکان‌هایی را در اختیار انسان قرار می دهد و انسان براساس فرهنگش از آنها بهره‌برداری می کند"، البته باید توجه داشت که در دهه‌های اخیر انتقادهای بسیاری به این تعریف وارد شده است و امروزه اقتصاد سیاسی، مفهوم بازساخت، اقتصاد بازار آزاد در مرکز همه تعاریف جغرافیایی قرار گرفته است. (شکویی، دیدگاه های نو در جغرافیای شهری)

به نظر میرسد که سبک معماری مساجد شهر ارومیه متأثر از عوامل متعددی است که می توان با توجه به تعریف جغرافیا برای تقسیم بندی مناسب این عوامل از عنوان جغرافیا استفاده نمود که اعم از جغرافیای سیاسی-امنیتی-نظامی و جغرافیای قومی-مذهبی و جغرافیای طبیعی^۱ اقتصادی میباشد که به طور کلی توضیح داده می شود:

۱- مسئله امنیت و عوامل سیاسی از عوامل غیرقابل انکار در کیفیت ساخت بناها و شهرهاست که با توصیفی از مفهوم جغرافیای سیاسی امنیتی نظامی و چگونگی روند آن در این منطقه به بررسی و تأثیر آن بر معماری مساجد دوران قاجار میپردازیم.

۴- بررسی تاثیر عوامل جغرافیای سیاسی، امنیتی، نظامی بر سبک معماری مساجد

"جغرافیای سیاسی، از دیدگاه توصیفی به مطالعه و کالبدشکافی نواحی متشکل و سازمان یافته سیاسی، نظیر کشورها و دولت های مستقل و تحلیل رفتار آنها می پردازد. از دیدگاه علی و معلولی، موضوع دانش جغرافیای سیاسی را کنش متقابل متغیر های سیاسی با متغیرهای سیاسی با متغیر های فضایی و جغرافیایی تشکیل می دهد. دره میرحیدر متخصص مسائل جغرافیای سیاسی در کتاب خود جغرافیای سیاسی را تحلیل فضایی پدیده های سیاسی و مطالعه تظاهرات و ویژگی های فضایی رویدادهای سیاسی عنوان می کند." (حافظ نیا، ۱۳۸۱، ۲).

"هرجا که سخن از معماری اسلامی در میان بوده است، مسجد به عنوان سمبل و معرف این معماری مطرح شده است. با توجه به همین ویژگی همچنین به سبب توجه و علاقه ای که عموم طبقات مردم، بدان داشته و دارند، سلاطین و حکمرانان هم در دوران حکومت خویش با ساخت مساجدی با شیوه های جدید (از نظر فرم ظاهری نما و گاهی با اضافه کردن فضای بدیع و همراه با نوع آوری)، سعی در تثبیت موقعیت خویش می نمودند و آن شیوه را اشاعه می دادند، گرچه از این راه نیز تحکیم موقعیت ایشان (بواسطه ظلم و جورشان) حاصل نمی شد. در هر صورت معماری اسلامی تحت تأثیر ویژگی های هر دوره تحول یافت" (زمرشیدی، ۱۳۷۴: ۹).

"خطبه یکی از راههای متعددی است که این روابط نزدیک (میان مسجد و سیاست) بوسیله آن بیان میشود. خطبه که نشانی بود از مشروعیت و شرکت در (جمع مستعین) آن معادل با بیعت و اتحاد همگانی بود. در زمان جنگهای داخلی و یا

سایر انواع بی ثباتی های سیاسی وسیله ای سریعتر از خطبه برای آگاهی دادن به عموم درباره حاکم راستین و یا نماینده مورد وثوق او وجود نداشت. "(هیلن برند، ۱۳۸۰: ۶۱).

موقعیت جغرافیایی شهر ارومیه به گونه ای بوده که از لحاظ امنیتی به خاطر قرار گرفتن در قسمت مرزی کشور ایران به عنوان پایتخت برگزیده نشده است. در دوره های مختلف شهر ارومیه از لحاظ سیاسی مرکز توجه حکام نبوده است و هیچ گاه به عنوان پایتخت سیاسی در دوره خاصی انتخاب نگردیده است. تنها اتفاق حکومتی مهم در ارومیه این است که گفته می شود "کریمخان زند پس از فتح قلعه ارومیه مدت سه ماه از ارومیه به ایران حکومت و سلطنت کرد در این مدت فتحعلی خان را همیشه محترم میداشت و دختر محمد موسی خان قاسملوی افشار را گرفت و فروردین ۱۱۷۷ ه.ق در ارگ ارومیه به تخت سلطنت جلوس کرد و خود را وکیل الرعایا نامید." (انزلی، ۱۳۸۴: ۲۴۵).

با این حال از لحاظ سیاسی این شهر کمتر به عنوان شهری مهم و تأثیرگذار از لحاظ سیاسی بجز در اوایل دوره زندیه بوده است. همینطور جنگها و شورش های فراوانی در این منطقه بعد از ورود اسلام صورت گرفته است. از جمله حمله اعراب، راجع به فتح شهر ارومیه به دست اعراب، بلاذری، مورخ معروف چنین نوشته است: "معافی بن طاووس از پیران اهل موصل چنین روایت کند که ارومیه را نیز عقبه بن فرقد هنگام جنگهای موصل فتح کرد، خراج آن چندی به بیت المال موصل ریخته می شد و هم این چنین بود حال حورا، خوی و سلماس."

در اوایل دوران قاجار تعدد درگیری های حاکمان کشور و والیان ایل افشار ارومیه در دوران قاجار همیشه باعث ایجاد ناامنی در این منطقه شده بود. همین طور در اواخر دوره قاجار "در این ایام نهضت مشروطیت در تمام ایران از جمله در ارومیه نیز سبب بیداری مردم و اعتراضات و عدالتخواهی آنها گردیده بود؛ ولی در ارومیه و نواحی آن ناامنی و اغتشاش به وسیله عشایر از یکسو و سازش ننگین محمدعلی شاه با سلطان عبدالحمید امپراطور عثمانی برای اعزام قشون عثمانی به ارومیه و آذربایجان جهت از بین بردن نهضت آزادیخواهی مردم از سوی دیگر باعث قتل و غارت و هرج و مرج تمام نواحی آذربایجان غربی گردیده بود."

بر واضح است این حد بالای ناامنی در مراحل مختلف این دوره از تاریخ در ارومیه و اطراف آن باعث بی توجهی در ساخت بناهای شاخص می شده است.

وجود ادیان و قومیت های متنوع در این منطقه و هم زیستی آنان از عوامل ایجاد این سبک معماری بوده است.

۵- بررسی تاثیر عوامل جغرافیای قومی، مذهبی بر سبک معماری مساجد

"دعوت پایه ای قرآن و اسلام از صاحبان ادیان مختلف، به همگرایی و اتحاد پیرامون عبادت خداوند است. قرآن کریم با رسمیت شناختن تنوعات اجتماعی، صاحبان ادیان مختلف را دعوت به وحدت و همگرایی بر محور پرستش خداوند مینماید: "قل یا اهل الکتاب تعالوا الی کلمه سواء بیننا و بینکم الا تعبدوا الا الله [..]" (آل عمران، آیه ۶۴) : بگو ای اهل کتاب و کسانی که کتاب الهی بر شما نازل شده است بیایید حول محور سخن مشترکی که میان ما و شما وجود دارد تفاهم نمایید و آن این است که جز خدا کسی را پرستش ننمایید." (ترابی، ۱۳۸۸: ۱۰۲).

"گروههای قومی نیز مجموعه ای است که اعضای آن ویژگی های فرهنگی یکسانی دارند، این ویژگی ها عبارت از دین، زبان و ملیت است. اندیشمندانی نظیر لویناس و فیخته عوامل فرهنگی و زبانی را عامل اصلی تشکیل دهنده یک قومیت میدانند. به نظر آنها بشریت به حکم طبیعت میان ملت ها تقسیم شده است نه به حکم وجود دولت ها." (بشیریه، ۱۳۹۴: ۸۴).

"تعداد ادیان و اقوام در شهر اسلامی ارومیه سبب ایجاد محلات مختلف در بستر شهر بوده مسلمانان ارومیه به دلیل کثرت در اکثر نقاط شهر مستقر بودند. اهل تسنن در محله ای به نام سنی لر کوچه سی زندگی می کردند و اکنون هم بیشتر مغازه های اطراف آن منطقه متعلق به سنی ها است اکثریت آرامنه و آشوریان ارومیه در محله مسیحی ها نزدیک به دروازه غربی عسگرخان در محلات نوگچر و عسگرخان ساکن بوده و اکنون نیز سکونت دارند کلیمیان ارومیه در محله ای به نام جوودلر کوچه سی واقع در محله ی هندو زندگی میکردند کلیمی ها به علت اشتغال به تجارت در نزدیکی بازار ارومیه ساکن بودند و همسایگی محله ی یهودی با بازار نشانگر ادغام این محله با بافت اصلی شهر و عدم انزوا کلیمیان در شهر اسلامی ارومیه می باشد." "به وجود آمدن محلات و مرکز محلات مستقل و خاص اقوام و ادیان، مراکز مذهبی، آموزشی و فرهنگی جداگانه و در

برخی موارد مراکز فعالیتی و تجاری مشترک مانند بازار اصلی شهر و در نتیجه ایجاد حس تعلق خاطر و امنیت اجتماعی در تمام شهروندان با هر دین و آیینی، همه و همه مصداق هایی از تجلی آموزه های قرآنی و الهی در شهر اسلامی با اقوام و ادیان مختلف بوده است. با توجه به بررسی ها، این آموزه ها، در شهر ارومیه به عنوان یک شهر اسلامی با ادیان و اقوام متعدد نیز تبلور یافته است چنان که از گذشته های دور ساکنان این شهر با وجود تعدد ادیان و اقوام در این شهر، زندگی آرام و راحتی داشته اند." (عباس زاده، بررسی تاثیر حقوق شهروندی اقوام و ادیان مختلف در تکوین ساختار شهر اسلامی).

در سیر تحول ادیان و مذاهب این منطقه ابتدا سرچشمه تولد دین زرتشت منطقه آذربایجان و به قولی شهر ارومیه بوده است و مدت زمان طولانی مردم به این دین گرویدند. "اما ارمیه (ارومیه) شهری است کهنسال مجوسان پندارند که بزرگ ایشان زردشت از آنجای ظهور کرده است. صدقه بن علی بن دینار مولای ازد با اهل آن جنگ کرد و به درون شهر شد و بر آن چیره گشت سپس او و برادرانش قصرهایی در آن ساختند." (انزلی، ۱۳۸۴: ص ۲۱۷) بعد از آن در دورانی نامشخص تعداد قابل توجهی از یهودیان وارد منطقه میشوند. سپس در دوره ساسانی دین اسلام از غرب وارد کشور ایران شد و اکثر مردم شهر ارومیه به اسلام روی آوردند که این روند تا جنگ جهانی اول ادامه داشت. تعداد زیادی از کلیمیان در سده ۱۸ میلادی قبل از تشکیل دولت یهود ساکن ارومیه بودند که اکثر آنها در سالهای بعد مهاجرت نمودند. ارومیه در سده ۱۹ با شمار مسیحیانی که اکثراً نسطوری و ارتودوکس مونوفیزیت ارمنی و میسیونرهای غربی بودند به یک شهر مسیحی تبدیل شده بود. در ابتدای سده بیستم بین ۴۰ تا ۵۰ ارومیه را مسیحیان تشکیل می دادند. در جنگ جهانی اول آشوری ها به ارومیه حمله کردند که بسیاری از کلیمیان و مسلمانان کشته شدند. از اواسط دوران قاجار و آرامش نسبی و برپا شدن حکومت شیعی در ایران، پایه های اسلام دوباره تقویت گردید. این روند در شکلگیری بناهای مذهبی نیز متعاقباً تأثیر داشته و از هر نوع عبادتگاه در این شهر مشاهد میشود. با بررسی های صورت گرفته مشخص شد که در دوران قاجار اکثریت بناهای مذهبی با مساجد و سپس کلیساها و یک کنیسه میباشد.

از لحاظ کالبدی در بحث مقیاس و اندازه این مساجد، می توان مشاهده نمود که اکثر این مساجد مقیاسی محله ای داشته اند و در مقایسه با دیگر عبادتگاه ها اصلاً بزرگنمایی نشده است و نوعی همنشینی مذهبی دیده میشود. تنها مسجد با مقیاس شهری تا دوران قاجار در شهر ارومیه مسجد جامع ارومیه میباشد. از لحاظ خط آسمان تا قبل از ورود به هر محله نمیتوان وجود مسجد را از فاصله دور تشخیص داد و حتی مساجدی مانند سردار و مناره که نسبتاً شاخص تر میباشند نیز مقیاسی محله ای و متناسب با بزرگی محله خود را دارند.

از لحاظ موقعیت، شکل گیری این مساجد به گونه ای بوده که برای پاسخگویی به نیاز محله در تقاطع دو یا چند شریان اصلی که باعث ایجاد گره میشده است ساخته شده اند. بنابراین میتوان به این نتیجه رسید که وجود ادیان و مذاهب متنوع همراه با حس تعلق خاطر و امنیت اجتماعی و همزیستی مسالمت آمیز در تمام شهروندان با هر دین و آیینی باعث شده که هیچ کدام حس برتریت و بزرگنمایی نسبت به هم نداشته باشند و همینطور مسلمانان نیز در ساخت مساجد خود این مسئله را رعایت نموده اند.

مسئله دیگری میتوان به آن اشاره کرد مسئله وقف است که بی تأثیر در انگیزه ساخت این چنین مساجدی و همینطور نوع ساخت آن نمی باشد. "وقف امر خیر در دین است، که در تمامی دوره ها، چه قبل از اسلام و چه بعد از اسلام در بیشتر نقاط جهان، سعی بر آن شده که در این امر پیشرو باشند و نشانه هایی از خود بر جای گذارند، و اکثراً سعی می کردند چیزی را مورد وقف قرار دهند که رابطه مستقیم با دین و آیین عصر خود داشته باشد. بطور مثال در زمان رومیان برای کنیسه ها و معابد عمل وقف انجام میگرفته است و یا در دوره مصریان باستان برای بت خانه ها و کاهنان، و یا در دوره زردشتیان برای لوازم آتشکده ها و در راه خدا و برای نیازمندان. اما بعد از اسلام سعی بر آن شد با واگذاری بخشی از مال، باعث به وجود آمدن مکانی جهت ادامه وقف و پابرجا ماندن آن و نشان دادن راه خداپرستی که مستقیماً از قرآن و آیه های آن سر منشا میگرفت، اقدام کنند. نتیجه آن پانهادن در ساخت مکانهایی مقدس و عام المنفع برای رفع احتیاجات مردم عامه شد. بنایی که غیر از عوامل خیر و ثواب، باعث به وجود آمدن مکانی برای رفع نیازهای اجتماعی و روزمره مردم گردد." (اسمعیل نژاد، بامداد، ۱۳۹۲: ۴۵).

از دیگر عوامل تأثیرگذار شرایط طبیعی و اقلیمی است که با تغییر در وضعیت اقتصاد بر سبک معماری اثر می گذارد.

۶- بررسی تاثیر عوامل جغرافیای طبیعی، اقتصادی بر سبک معماری مساجد

جغرافیای اقتصادی شاخه ای از جغرافیای انسانی است که از اوایل قرن بیستم جای خود را به عنوان یک شاخه مستقل در علم جغرافیا باز نموده است. جغرافیای اقتصادی، کارکردهای اقتصادی را به روش جغرافیایی مورد بررسی و مطالعه قرار می دهد. در جغرافیای اقتصادی، اقتصاد مورد مطالعه و جغرافیا روش های مورد مطالعه را مشخص می نماید.

"در سمت دیگر یا غرب دریاچه ارومیه در دوازده مایلی ساحل، شهر ارومیه واقع است. این نام را مسیحی ها به اختصار ارومی یا ارومیا می خوانند و آن در جلگه ایست که از جهت حاصلخیزی نیک مشهور است. ارومیه که در میان کوهستانهای کردستان واقع گردیده رودخانه های متعدد پیوسته از حوالی آن جاری است و زراعت و آبیاریش بسیار عالی و جمعیتش سرشار است و به تفاوت گفته اند که از ۴۰۰ تا ۳۰۰ ده و آبادی دارد و بعضی از سیاحان بر سیبیل تفنن آنجا را با اراضی دامنه های هیمالیا و یا ناحیه دریاچه زوریخ و کشتزارهای بسیار حاصلخیز لمباردی ایتالیا تشبیه کرده اند." (سفرنامه کرزن، ۱۳۶۲: ۶۸۲).

اما در کتاب ارومیه در گذر زمان حسن انزلی به وقوع خشکسالی چندساله در اواسط دوران قاجار در ارومیه اشاره می شود: "در سالهای ۱۲۴۰ و ۱۲۴۱ ه.ق. به سبب خشکسالی و آفت سن مزارع، قحطی غلات در ارومیه و حوالی آن بروز کرد و مردم سخت به تنگنا افتادند و مأموران مالیاتی نیز برای وصول حقوق دولتی اجحافات و شدت عمل را به حد اعلی رسانده بودند." (انزلی، ۱۳۰۳: ۲۷۴).

"یکی از پایه های پایداری بنا و همزیستی آن با محیط اطراف استفاده از مصالح بومی است. استفاده از مصالح بومی باعث می شود که در هنگام بازسازی هر بنایی بتوان به سادگی مصالح مورد نظر را تهیه نمود و همچنین مصالح موجود در اینگونه بناها با محیط و شرایط محیطی و اقلیم هر منطقه هماهنگ هستن و در مقابل شرایط محیطی کمترین آسیب را می بینند و با استفاده از همین مصالح می توان دیوار های ضخیمی را برای جلوگیری از حدر رفت انرژی مصرفی در داخل بنا ساخت." (سجادزاده، حاتمی، ۱۳۹۴: ۳).

۷- دست آوردهای پژوهش

به طور کلی فرضیه رویش این سبک از معماری در مساجد ارومیه را می توان در سه دسته بندی قرار داد زیرا نمیتوان در پیشنهاد علت اصلی ساخت این مساجد فقط به یک دلیل اکتفا کرد:

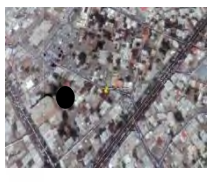
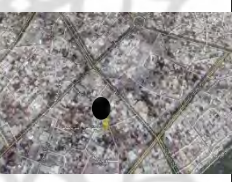

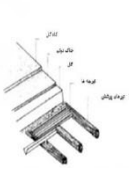

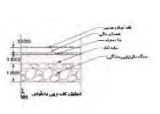

۱- دلایل سیاسی امنیتی نظامی: به استناد مطالب گفته شده وجود درگیری های زیاد و نبود امنیت و آرامش و فقدان یک حکومت مقتدر بعد از ورود اسلام به این منطقه، باعث شد که کمتر توجه ای به ساخت بناهای شاخص و پرهزینه در این شهر بشود. در ضمن بیشترین تعداد مساجد ساخته شده از اواسط دوران قاجار به بعد میباشد.

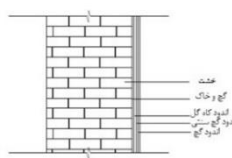
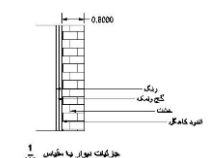
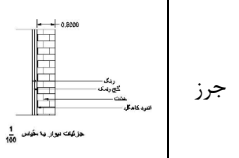

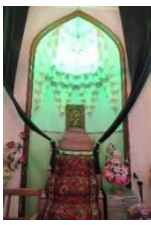

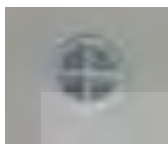
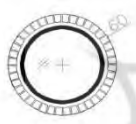
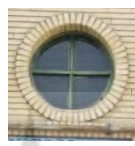
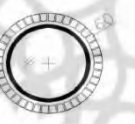
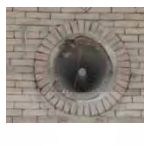
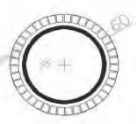

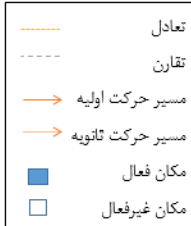
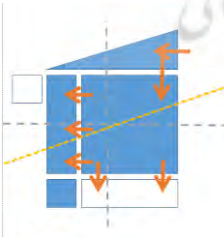
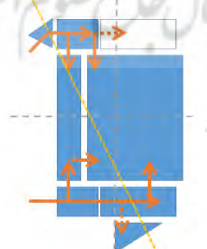
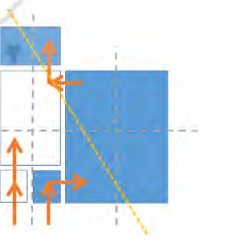
۲- دلایل قومی و مذهبی: علت این موضوع همانطور که پیشتر گفته شد ورود و خروج ادیان مختلف در دوره های مختلف تاریخی می باشد که با توجه به این روند بیشتر مسجدها نیز از اواسط دوران قاجار صورت گرفته است و بنظر میرسد که بعد از کشمکش های قومیتی و دینی در زمان قاجار آرامشی نسبی ایجاد شده و از لحاظ جمعیت شناسی تعداد مسلمانان بسیار زیادتر شده است و دین اسلام غالب بر دیگر ادیان از این دوره به بعد شده است. با این حال در این شهر همزیستی ادیان و اقوام و عدم بزرگنمایی و ارجحیت نسبت به یکدیگر به عنوان شهری اسلامی با همنشینی اقوام و ادیان میتوان مشاهده نمود. از لحاظ موقعیت شکل گیری مساجد امر وقف و مرکزیت مسجد در گره محله نیز از عوامل تأثیرگذار در جانمایی موقعیت مساجد می باشد.

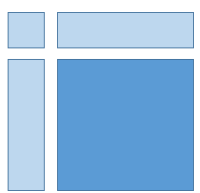
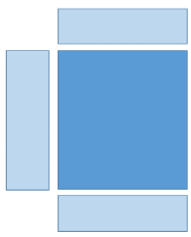

دلایل طبیعی و اقتصادی: بررسی سفرنامه ها و کتب مرتبط حاکی از آن است که ارومیه از گذشته منطقه ای بسیار خوش آب و هوا و حاصلخیز بوده است و اکثر مردم به صورت مستقیم یا غیرمستقیم از این راه گذران معاش میکردند و اکثر مردم از لحاظ مالی دارای زندگی های متوسطی بودند. اقلیم منطقه تأثیر خود را بر فن ساخت و مصالح این سبک گذاشته است و متناسب با ویژگی های اقلیمی منطقه و مصالح بوم آورد از جمله چوب و سنگ که مصالحی ارزان قیمت در منطقه بوده ساخته شده است.

برای شفاف شدن موضوع به مقایسه تطبیقی سه مسجد با این سبک و معماری می پردازیم. بررسی ها بر روی سه مسجد علی شهید، حاج عبدالمحمد و قره آقاج صورت میگردد به دلیل اینکه نسبت به دیگر مساجد دوران قاجار شهر ارومیه، از لحاظ ساختاری دست نخورده باقی مانده و الحاقات کمتری روی آنها صورت گرفته است.

جدول شماره ۱: جدول تطبیقی مساجد قاجاری شهر ارومیه

ردیف	موضوع	مسجد قره آقاج	مسجد حاج عبدالمحمد	مسجد علی شهید	توضیحات
۱	موقعیت	خیابان اقبال (حد فاصل خیابانهای بعثت و شهید محمد منتظری).	خیابان باکری دو کوی چهاردهم (محل جارچی باشی).	خیابان باکری، کوچه والی، کوچه علی شهید.	هر سه مسجد در تقاطع دو یا سه شریان اصلی و در محل ایجاد گره در محله ها ایجاد شده اند.
۲	موقعیت اینیه در گذشته				
۳	موقعیت امروزی اینیه				
۴	دوره تاریخی اینیه	اواخر دوره قاجار	اواخر دوره قاجار	اواخر دوره قاجار	دوره ساخت هر سه بنا اواخر دوره قاجار می باشد.
۵	مصلح				مصلح در سه مسجد کاملا مشابه می باشد.
	پی				

				جرز	
<p>تزئینات مقرنس کاری گچی در محراب ها و تزئینات آجری نما در سه مسجد کاملا مشابه می باشد.</p>				محراب ب	
	 	 	 	تزئینات بازشو ها	۶
<p>در پلان هر سه مسجد وارد یک ورودی و فضای تقسیم به دیگر بخشهای بنا می شویم و فضای شبستان ستون دار و در جنب آن فضای شبستان زنانه مشاهده می شود.</p>				پلان	۷
				سیر کلاسیو ن فضایی	۸

<p>ارتباط فضایی به گونه ایست که شبستان مردانه فضای اصلی و شبستان زنانه بعنوان فضای فرعی و دیگر فضاها به عنوان فضاهای خرد دیده میشود که شبستان مردانه کاملاً مشرف به شبستان زنانه می باشد. در هر مسجد با توجه به مساحت و کاربرد، فضای شبستان مردانه متغیر و تعداد شبستان های زنانه نیز متناسب با آن فضاست.</p>				تشابه فضایی	۹
---	---	---	---	-------------	---

نتیجه گیری

هدف از انجام این پژوهش، مطالعه عللی ست که در سبک معماری مساجد شهر ارومیه تاثیر گذاشته است. با عنایت به مطالعات و بررسی های انجام گرفته در نوشتار حاضر چنین می توان نتیجه گرفت که تشابه در موقعیت قرارگیری و طرح معماری (سیرکلاسیون و تشابه فضایی) و تشابه در فن ساخت (نوع مصالح و نوع تزئینات) در این مساجد همه دلالت بر استفاده از این سبک در دوره قاجار در معماری شهر ارومیه می باشد که علت این مسئله را می توان تأثیر مسائل روز آن دوره شامل هر سه شاخه که به ترتیب اولویت و اثربخشی، سیاسی-امنیتی-نظامی، قومی-مذهبی و طبیعی-اقتصادی می باشند دانست. این مولفه های سازنده در تکوین ساختار مساجد شهر ارومیه استخراج شده است به گونه ای که قابل تعمیم برای بهره گیری طراحان، معماران و تاریخ نگاران می گردد. از نتایج حاصل از این پژوهش، میزان تاثیر مسائل سیاسی، امنیتی، نظامی، قومی، مذهبی، وقف، طبیعی و اقتصادی روز در دوره ساخت ابنیه، بر روی آن ها می باشد که این آثار موجب شکل گیری سبک معماری بناها از جمله ابنیه مذهبی می گردد که در هر دوره با استناد بر این مسائل، بناها شکل گرفته اند. با مطالعه پیشینه تحقیق، این موضوع کاملاً مشهود است که این مسائل بر روی سبک معماری ابنیه تاثیر به سزایی داشته و امروزه نیز موثر است. از آنجایی که مطالعات اندکی در باب موضوعات معماری تاریخی شهر ارومیه صورت گرفته، این پژوهش راه را برای مطالعات بیشتر در این باب هموار می سازد.

مراجع

- ۱- انزلی، حسن (۱۳۸۴)، "ارومیه در گذر زمان"، انتشارات دستان.
- ۲- اسمعیل نژاد، حسین، بامداد، علی (۱۳۹۲)، "شاخصه های معماری پایدار اجتماعی از منظر وقف".
- ۳- هیلن برنر، رابرت (۱۳۷۷)، "معماری اسلامی"، ترجمه ایرج اعتصام، تهران، چاپ حوزه معاونت شهرسازی و معماری.
- ۴- هیلن برنر، رابرت (۱۳۸۰)، "معماری اسلامی" ترجمه دکتر باقر آیت الله زاده شیرازی، تهران، انتشارات روزنه.
- ۵- بشیریه، حسین (۱۳۹۴)، "عقل در سیاست: سی و پنج گفتار در فلسفه، جامعه شناسی و توسعه سیاسی"، تهران، انتشارات نگاه معاصر.

- ۶- بمانیان، محمدرضا، شهیدی، محمدشریف، اسمعیلی مرنندی، محمد (۱۳۸۷) " بررسی سیر تحول عناصر کالبدی در مسجد مدرسه شهید مطهری".
- ۷- پاکدامن، بهروز (۱۳۷۳)، "نگاهی کوتاه بر شیوه ها و گرایش های معماری در تهران"، تهران، انتشارات کتاب.
- ۸- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۵)، "معماری اسلامی ایران"، تهران، انتشارات سروش دانش.
- ۹- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۹۳)، "سبک شناسی معماری ایرانی"، تهران، انتشارات سروش دانش.
- ۱۰- ترابی، یوسف (۱۳۸۸)، "سیاست های جمهوری اسلامی در مدیریت تنوعات اجتماعی" مجله دانش سیاسی.
- ۱۱- ساریخانی، مجید (۱۳۸۴)، "بررسی باستانشناسی معماری دوره قاجار".
- ۱۲- شکویی، حسین (۱۳۹۳)، "دیدگاه های نو در جغرافیای شهری ° جلد اول"، انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی.
- ۱۳- خوشنویس، علی (۱۳۸۰)، "دارالاماره ارومی محمدقولوخان افشار ارومی در تشکیل دولت فدرال ملی" انتشارات تهران.
- ۱۴- زمرشیدی، حسین (۱۳۷۴)، "مسجد در معماری ایران"، تهران، انتشارات موسسه کیهان.
- ۱۵- قبادیان، وحید (۱۳۹۳)، "بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران"، تهران، انتشارات دانشگاه.
- ۱۶- قرآن مجید، سوره آل عمران، آیه ۶۴.
- ۱۷- عباس زاده، مظفر، سلیمانپور، رعنا، ملازاده، فاطمه (۱۳۹۲)، "بررسی تاثیر حقوق شهروندی اقوام و ادیان مختلف در تکوین ساختار شهر اسلامی، نمونه موردی: شهر ارومیه".
- ۱۸- عبدالرزاق اصفهانی، جمال الدین محمد، محمودزاده، رحیم (۱۳۹۱)، "ارومیه اشنویه، رواندز"، تهران، انتشارات توکلی تهران.
- ۱۹- کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۹)، "معماری ایران دوره اسلامی"، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی